

Ковтун Н. Історична пам'ять як поле для маніпулятивних практик суспільною свідомістю / Наталія Ковтун // Політика пам'яті – політика забуття: справа Катині: Матеріали польсько-українського семінару (Житомир, 22-24 вересня 2016 р.) / наук. ред. С. Рудницький. – Житомир: ФОП Євенок О. О., 2016. – С. 34 – 48.

ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ ЯК ПОЛЕ ДЛЯ МАНІПУЛЯТИВНИХ ПРАКТИК СУСПІЛЬНОЮ СВДОМІСТЮ

Наталія Ковтун,

доцент кафедри філософії

Житомирського державного університету імені Івана Франка

Протягом останніх десятиліть у різних сферах соціального буття відбуваються кардинальні перетворення, які торкаються взаємодії між індивідом і соціальними спільнотами, громадянином і державою, людиною і суспільством, суспільством і державою. Водночас у сучасному світі відбувається стрімке поширення міжнаціональних, міжрелігійних і міжконфесійних конфліктів, активізація міжнародного тероризму та непрогнозованих міграційних рухів, посилення боротьби за енергоресурси та ін. Зазначені трансформації збігаються зі стрімким поширенням інноваційних технологій, становленням глобальних інформаційних мереж, які чинять вирішальний вплив на функціонування індивідуальної й суспільної свідомості. Однак розвиток інформаційних технологій та їх поширення у різних сферах соціальної буттєвості не стільки призвів до зростання рівня людської свободи, скільки перетворив людину на об'єкт ще більших політичних, релігійних та економічних маніпуляцій. Особливо актуальною ця проблематика є для України, яка з 2014 року фактично перебуває у стані неконвенційної війни з Росією.

Маніпулятивні практики суспільною свідомістю базуються на спотворенні змісту історичної пам'яті народу або нації. Історична пам'ять як невід'ємна складова ідентифікації особистості, соціальної спільноти, нації є не лише сумою знань, а постає потужним джерелом ретрансляції історичного досвіду. Народи, нації, які живуть і прагнуть самоствердження – а саме до таких належить український народ – характеризуються, насамперед, пасіонарністю,

яка, звичайно ж, укорінена у їх самобутності, культурі й історії. У кожній державі, нації місток між минулим і майбутнім визначається саме наявністю історичної пам'яті й історико-культурної перспективи. Втрата історичної пам'яті продукує відчуття меншовартості, безперспективності, духовного дискомфорту як в окремій людини, так і в цілої нації.

Зауважимо, що поняття "історична пам'ять" є одним з найменш розроблених у вітчизняній науковій літературі. Воно використовується зазвичай у публіцистиці, до того ж, на рівні вдалої метафори або фразеологічного звороту. Лише останнім часом науковці звертають увагу на феномен історичної пам'яті. Щоправда, пріоритет тут належить історикам, які не зовсім коректно відносять історичну пам'ять виключно до сфери історичної свідомості, ототожнюючи або розчиняючи історичну пам'ять в історичній свідомості. У філософській та соціологічній літературі поняття "історична пам'ять", як підкреслюють українські дослідники В. Дудар і В. Дудар, вживають переважно у семантико-логічному значенні, як "інформацію", "надособову пам'ять", "соціальний досвід" тощо. Цим відзначаються окремі істотні характеристики історичної пам'яті, які, однак, не відбивають її сутності як цілісного, духовно-практичного феномену [1, с. 25-26].

Історична пам'ять, зазначають А. Герасимчук і З. Тимошенко, – це соціально-психологічне явище, змістом якого є збереження і відтворення індивідом, соціальною групою, класом уявлень, переживань, традицій, звичаїв, морально-естетичних норм, які відбувалися в минулому. Через культуру історична пам'ять постає як основа для розвитку історичного мислення, у межах якого відбувається усвідомлення нацією самої себе, усвідомлення того, що вона має свою історію, робить свій внесок у розвиток світової цивілізації [2, с. 298-299]. Спираючись на історичну пам'ять, історичне мислення впливає на формування національні ідеї, яка консолідує націю, служить орієнтиром на шляху формування історичної свідомості. Як особливий соціокультурний феномен осмислення індивідом, нацією, соціумом свого становища у часі й просторі, історична пам'ять, будучи зафіксованою у формах знань, культурних стереотипів, міфів, є унікальною сукупністю уявлень національної спільноти про своє минуле. Це духовний досвід поколінь, спогади про буття роду, національні традиції, міфи і легенди, вплив творів мистецтва тощо. Саме історична пам'ять робить з населення націю, народ, оскільки нація це не тільки покоління, що живе нині, а й сукупність усіх поколінь, споконвічний живий організм.

У процесі формування історичної пам'яті провідну роль відіграють соціальний досвід, етнічні стереотипи аксіологічного забарвлення й історична традиція. В історичній пам'яті, зрештою, лишається те, що викликає емоційний відгук, відповідний запитам сьогодення. Як складний феномен національної культури історична пам'ять "фіксує" й зберігає реальні події як столітньої давнини, так і новітньої історії. Причому це найбільш правдива "збірка" історичних фактів без значного рівня фальсифікації й спотворення. Історична пам'ять, за словами російського дослідника В. Полянського, "фіксує епохальні події, що визначають загальний напрямок розвитку етносів, не утримуючи всіх історичних фактів" [3, с. 18]. Історична пам'ять, як правило, трансформується залежно від обставин розвитку народу. Таким чином, маємо право говорити про безпосередній взаємозв'язок історичної пам'яті й реальностей сьогодення з національною ідентичністю.

Невипадково колоніальна влада з метою закріплення панівного становища над поневоленим народом прагне знищити його історичну пам'ять, яка живе у глибинній народній свідомості. Визволення нації від колоніального гніту, будівництво демократичної держави неможливе без відродження історичної пам'яті, національної самосвідомості, традицій, самобутності. "Досвід минулого, – зазначає П. Саух, – це здобутки і втрати наших предків, його належить покласти в підмурок розвитку суспільства. Забувати або нехтувати ним означає зводити будівлі майбутнього на піску. Тобто визнавати себе випадковими подорожніми на стежках світової цивілізації, такими, які не знають, навіщо прийшли у світ, для чого живуть і чого повинні досягти" [4, с. 5]. Оскільки покоління "манкуртів", щиро переконане у тому, що "історія почалась лише з нас", а "до нас не було нічого", абсолютно позбавлене історичної пам'яті, й уже за визначенням нездатне до справжнього духовного розвитку і захисту національних ідеалів, свободи.

Історичний процес репрезентує багато прикладів того, як у процесі становлення нових держав-націй формувався суспільний запит на конструювання національного історичного наративу, який поступово віддзеркалювався у суспільній свідомості. Міцно увійшовши до дискурсу європейської філософії історії з середини минулого століття, феномен "конструювання історії" розглядається як фундаментальна потреба суспільств і позитивний інструмент ідентифікації. За теорією німецького історика та філософа Р. Козеллека, історія є не стільки конструюванням істориків, скільки інтелектуальним конструюванням суспільства,

у процесі якого воно творить свою ідентичність спочатку для себе, а згодом і для майбутніх поколінь [5, с. 3]. Багато в чому колективна (національна) ідентичність базується на селективних процесах пам'яті. Наприклад, європейська культурна ідентичність формується на основі кумулятивно-селекційного відбору результатів історичного розвитку культурних традицій Греції й Риму та двохтисячолітньої історії християнства.

Конструювання "своєї" історії, виведення її з-під впливу радянського історіографічного дискурсу лише останнім часом розглядається українською державою як національне завдання. Однак запит на нову наукову інтерпретацію національної історії був сформований ще після проголошення незалежності у 1991 р. На поч. XXI ст. є всі підстави для досить високої оцінки доробку вітчизняної соціогуманістики, насамперед історичної науки, яка виявилася в цілому спроможною запропонувати новітній історіографічний підхід, докорінно оновивши погляд на минуле, звільнивши його від "чужих", ідеологічно заангажованих, а то й неправдивих потрактувань. Було доведено повноцінність української історії, тривалу тяглість її державотворчої традиції.

Виходячи з історичних обставин, однозначна й уніфікована ідентифікація народу України досить сумнівна на сучасному етапі розвитку. В Україні є значна частина громадян, котрі вважають себе українцями, а своєю Батьківщиною – Україну, з усіма її перемогами і поразками, славою й приниженням як у минулому, так і в сьогоденні. Ця частина народу несе в історичній пам'яті українську мрію і боротьбу за вільне й самостійне життя в своїй країні. Відчуття внутрішньої свободи у цієї частини українців сформувалось навіть за умов цілковитої соціальної чи національної неволі. Вони визнають загальноєвропейські демократичні цінності – значущість прав, гідності й свободи людини, свободи слова, наявність правової держави, рівність перед законом, звітність і відповідальність держави перед громадянським суспільством тощо. Тому ця частина українців визнає ідентичність через ототожнення з європейськими цінностями й підтримує "європейський проект" України.

Показовим у цьому аспекті був проект телеканалу "Інтер" "Великі українці". Дійти консенсусу (згоди) у виборі Великого Українця, а тим паче знайти таку історичну постать, яка б усіх задовольнила, примирила й об'єднала, було (і залишається) вельми проблематичним. Ця проблематичність пов'язана, насамперед, з процесом самоідентифікації українців, який надто затягнувся. До цього додається протистояння на політико-

ідеологічному рівні (згадаймо вибори Президента України 2004 р. та перманентні парламентські вибори) й регіональні розбіжності. Відтак, в Україні не лише культура, за визначенням братів Капранових, перебуває у зоні лиха, а й сфера історичної пам'яті й історичної свідомості має свої зони лиха і біди. Це у Туреччині Кемаль Ататюрк одностайно визнаний "Батьком турків", так само він практично чи не єдиний претендент на п'єдестал Великого Турка, оскільки у турецькому суспільстві є загальнонаціональний консенсус щодо національної ідентифікації й ототожнення кожного громадянина з Туреччиною, її минулим і сьогоденням. Не лише у Туреччині, а й в усій Європі, зокрема в наших сусідів – поляків, угорців, чехів, словаків – це вже давно пройдений етап самоідентифікації.

Загалом в українській суспільній свідомості не так багато образів загальнонаціональних героїв, натомість можна констатувати наявність так званих "регіональних" героїв – тих, що користуються повагою у певних регіонах України. Зрозуміло, що автоматично вони не можуть за наказами влади в один момент об'єднати всю країну. Тому логічним є пропагування в Україні такої системи загальнонаціональних цінностей і її носіїв, які позитивно сприймаються в усіх регіонах країни. Очевидно, що такі державні діячі, як Володимир Великий, Ярослав Мудрий, Богдан Хмельницький, Михайло Грушевський (щоправда, кожен сьомий опитуваний не знає останнього), є вже на сучасному етапі загальнонаціональними героями. У свою чергу, визнаними духовними лідерами українського суспільства можна назвати Григорія Сковороду, Тараса Шевченка, Лесю Українку, Івана Франка. Що стосується інших діячів, то ніхто не заперечує, що пам'ять про них можна вшановувати на місцевому рівні, де не виникає сумнівів щодо їх діяльності.

Об'єктивно зумовлений інтерес до історії українського народу виявив значні суперечності в національній історичній свідомості й пам'яті. Значною мірою на рівні суспільної свідомості до цього часу продовжують функціонувати прорадянські стереотипи в оцінці минулого. Потрібен час для критичного осмислення історичних подій, подолання психологічних бар'єрів, стереотипів в історичному мисленні. Поряд з цим для сучасного українського світоглядного дискурсу характерна тенденція до обмеження історичної думки лише критикою минулого. Значного поширення набули спроби звести історію суспільства до помилок і прорахунків, до суб'єктивних і волюнтаристських дій, свавілля ворогів і недругів.

Непродуманість багатьох політичних кроків, штучність у створенні образів історичних героїв спричиняє непорозуміння й агресію у суспільстві. Свідченням цього стали свого часу конфлікти навколо будівництва пам'ятників російській цариці Катерині II в українських містах Одесі й Сімферополі. Їх можна оцінити як блюзнірські, заздалегідь сплановані антиукраїнські акції, результатом яких стала спроба російської агресії в Україну в 2014 р. Адже загальновідомо, що Катерина II ліквідувала рештки української автономії, знищила Запорізьку Січ, остаточно запровадила в Україні кріпацтво, ставши уособленням антиукраїнської русифікаторської політики царського режиму. Важко сформувати історичне мислення й свідомість, національну ідентичність в умовах, коли імена вождів тоталітарної доби увічнюються у пам'ятниках, назвах площ та вулиць поруч з іменами діячів, чиє життя є уособленням боротьби України за незалежність й демократію. Відтак цілком виправданими є закони про декомунізацію, прийняті Верховною Радою України 9 квітня 2015 р. Серед них особливої уваги заслуговує Закон про правовий статус і вшанування пам'яті учасників боротьби за незалежність України у XX столітті та Закон про засудження комуністичного та нацистського тоталітарних режимів. Результатом впровадження цих законів має стати знесення пам'ятників комуністичним діячам, перейменування міст та вулиць, відкриття архівів усіх каральних органів СРСР та заборона радянської символіки.

Тим більше, що і в засобах масової інформації, і в державній політиці сучасної Росії чітко простежується жорстка лінія на маніпуляцію історичною пам'яттю не тільки громадян власної держави, а й російськомовного населення всього пострадянського простору. Найпоширенішими аспектами такої політики є проімперськи інтерпретовані військові дії, передусім ті, які мають характер масового героїзму й спільної боротьби російського, українського й інших народів проти зовнішніх ворогів. Особливо це стосується Другої світової війни, як найбільш заідеологізованого та екзистенційно включеного у долю нині живих поколінь громадян періоду вітчизняної історії. У російських і проросійських засобах масової інформації акцентується увага на перемозі у війні якраз радянського (мається на увазі переважно російського) народу, натомість українці зображуються як "зрадники", "бандерівці", "оунівці", "фашисти". Красномовним свідченням такої політики Росії стало святкування 60-ї та 70-ї річниць перемоги у Другій світовій війні, котрі відбувалися 9 травня 2005 і 2015 рр. у Москві. Під час першого святкування на урочистій зустрічі найближче до

президента Росії перебував канцлер Німеччини як "вкрай необхідний новітній" стратегічний партнер. Тоді як президенти "братніх" пострадянських республік, народи яких і здійснили вирішальну роль у перемозі над фашизмом, були відтіснені на периферію. Жодним словом не було згадано про внесок народів колишнього Радянського Союзу у досягнення перемоги.

У сучасному російському інформаційному просторі маніпулятивний вплив на суспільну свідомість здійснюється і через насадження ідеї месіанства, яку століття плекала не тільки державна еліта, а й підтримувала значна частина пересічних росіян. Після розпаду СРСР в Росії не відійшли у минуле імперські стереотипи й ностальгія за великою державою. Російська імперська традиція, яка декларується як надетнічна, апелює до позитивно забарвленого історичного досвіду у спільному минулому в межах Російської імперії й СРСР. Вона виходить із гіпертрофованого сприйняття месіанської ролі російського етносу як єдиної об'єднавчої сили для захисту слов'янства, православ'я, завоювань соціалізму тощо. Сьогодні російське суспільство в основній своїй масі демонструє єдність навколо "охоронних" цінностей, у ньому все виразніше простежується поворот масової суспільної свідомості до домінування імперських, державних цінностей [6, с. 368]. Якщо українська політична еліта робить спробу "розірвати" з радянським історичним минулим, а тим самим нівелювати символічний зв'язок з дискредитованою спадщиною, то російська влада намагається інкорпорувати старі радянські міфи та комемораційні практики у нову модель репрезентації національних цінностей. Фактично відбулася міфологізація і героїзація російської історії як спосіб легітимізації цієї теперішньої російської влади. Легітимізація не демократичними виборами, добробутом і соціальним миром суспільства, а риторичними формулами абстрактної величі, містифікованою акритичною історією [7]. Росія останніми роками з посиленою енергією взялася за подальше плекання імперської історичної пам'яті росіян.

Показовим у цьому зв'язку є поява в Російській Федерації нових, "виправлених" (офіційним Кремлем, хоча це й не дуже афішується), "політично правильних" підручників і посібників з історії Росії в контексті офіційної "суверенної" демократії, в яких відбувається реабілітація найбільш гнітючих сторінок російського минулого й одіозних осіб, наприклад, виправдовується сталінська диктатура як необхідне зло у відповідь на "холодну" війну, розв'язану США проти СРСР. У цих підручниках наявна героїзація й усіх "радянських завоювань" разом з відбілюванням методів, якими вони досягалися, що, до речі, створює сприятливий ґрунт для поширення радикального націоналізму й великодержавного шовінізму.

При цьому маніпулятивні практики, які застосовуються для спотворення суспільної свідомості, базуються на хибних засновках, вибір яких може бути свідомим або несвідомим. Свідченням такого типу маніпуляцій С. Дацюк називає спотворення волевиявлення сучасного російського суспільства. Воно виходить з ідеї, що Росія начебто має право придушувати сепаратизм чеченців, однак Україна жодним чином не має права придушувати сепаратизм росіян. Логіка цього "дуроволля" наступна – росіяни мають право на сепаратизм в іншій країні, а чеченці не мають права на сепаратизм в Росії; росіяни можуть придушувати сепаратизм на своїй території, а українці не мають права придушувати сепаратизм на своїй території [8]. Пояснити такий рівень вибіркової міркувань можна лише на основі ірраціонального проголошення росіян на рівні соціальних почуттів вищим імперським народом, який начебто має право на виявлення власної сваволі.

Наскільки далеко можна заходити у прагненні захистити інтереси культури з єдиною метою зберегти домінантність своєї ідентичності? Без ідеї "єдиної історії", яка виходить з Києво-Руської держави, для реалізації російської ідентичності залишається зовсім мало простору – застається лише можливість бути меншістю, без особливих переваг. Росія вибірково використовує історію для формування своєї ідентичності, створює штучне романтизоване минуле (помпезність та церемоніальність російської монархії, модель царської сім'ї як модель і зразок для нації). Експлуатація та насадження подібних ідей часто призводить до створення ідентичності, яка може бути тоталітарною та руйнівною для нації.

Важливим механізмом маніпуляції історичною пам'яттю є феномен зараження. Ще Г. Лебон відніс його до ірраціональних явищ, які важко піддаються процесу пізнання. Зараження можна легко виявити, утім доволі складно пояснити через його належність до гіпнотичних станів [9, с. 136]. Перебуваючи у натовпі, індивід легко сприймає чужі ідеї, приносячи в жертву особистісні інтереси. У випадку, якщо зараження "чужими" ідеями відбувається на рівні несвідомого, то й нівеляція індивідуального воління може мати прихований для самого індивіда характер. В той же час індивід може переймати чужі ідеї й прагнення цілком свідомо. У такому випадку не можна говорити ні про зараження, ні про нівеляцію особистісної волі. Навпаки, подібна пожертва власними інтересами вимагає актуалізації індивідуальних вольових прагнень.

Зараження як фактор нівеляції індивідуальної і суспільної свідомості базується на феномені навіювання, в межах якого індивід або соціальна спільнота можуть бути введені у стан, коли втрачається здатність до усвідомлення себе як суб'єкта вольової активності. Такі процеси притаманні, насамперед, для тоталітарних суспільств. У таких спільнотах, на думку А. Камю, інакомислячі постають як єретики, яких потрібно або навертати в істинну віру через проповідь чи пропаганду, або винищувати. В результаті людина як така зникає: будучи членом партії, вона перетворюється у знаряддя фіурера. Ірраціональний порив спрямований тепер лише на придушення в людині того, що заважає їй стати простим гвинтиком у механізмі тотального контролю [10, с. 260]. В таких умовах індивід не тільки легко підкоряється наказам суб'єкта маніпуляції, а й здійснює вчинки, які суперечать його ідеалам і переконанням. Відтак, об'єкт навіювання потрапляє у стан залежності від волі "Іншого".

Сутнісними ознаками маніпуляції індивідуальною і суспільною волею є нівеляція свідомого суб'єкта соціальної активності, домінування несвідомих ірраціональних чинників соціальної активності, спрямування бажань, прагнень, почуттів та ідей на досягнення цілей суб'єкта навіювання та маніпуляції, прагнення якнайшвидше втілити на практиці ці бажання. Останнє пов'язане з тим, що феномен навіювання є короткотривалим явищем. Об'єкти маніпуляції можуть доволі швидко позбавляться ілюзій і в такому стані стають небезпечними для самого маніпулятора. Можлива й довготривала маніпуляція волею і свідомістю індивіда й соціальної групи [11, с. 199]. Такий тип маніпуляції поведінкою індивіда властивий для тоталітарних сект. У його процесі використовується довготермінове навіювання через ізоляцію adeptів секти від "зовнішнього світу" й перманентне їх введення у стани навіюваності через повторення відповідних молитов та інших практик.

Тривале повторення зразків інформації призводить до спотворення індивідуальної й суспільної волі. Незалежно від підтримки чи заперечення інформації її повторення завжди впливає на свідомість людини. За твердженням С. Кара-Мурзи, той, хто з десятків разів дивиться одне й те саме повідомлення, піддається маніпуляції навіть тоді, коли щоразу висловлює обурення [12, с. 232]. Цим пояснюється феномен «дратівливої реклами», внаслідок якої людина надовго запам'ятовує запропоновану інформацію. Задіяння емоційної складової у процесі маніпуляції індивідуальною й суспільною волею пояснюється тим, що інформація не підкріплена емоційною пам'яттю швидко втрачається. Небезпека телебачення

як засобу маніпуляції посилюється й тим, що сучасна людина практично увесь свій вільний час перебуває під його впливом, використовуючи телевізор як своєрідний інформаційний фон. В таких умовах на рівні свідомості людина начебто не слухає рекламу або пропаганду, однак на несвідомому рівні цей інформаційний потік завжди впливає на її свідомість.

З огляду на це цілком виправданим є запровадження українським урядом обмежень в ретрансляції російськими пропагандистськими каналами свого інформаційного контенту в умовах фактичної російсько-української війни в 2014-2016 рр. Ця практика знаходить підтвердження у контексті оприлюднення Київським міжнародним інститутом соціології у березні 2015 р. результатів моніторингу індексу результативності російської пропаганди (РРП). При цьому під результативністю російської пропаганди на території України розумілася поширеність підтримки головних тез російської пропаганди населенням України. Ядром такої пропаганди є такий "квазілогічний ланцюжок: *майдан був організований американцями разом з націоналістами → в результаті майдану до влади прийшли націоналісти, які загрожують російськомовному населенню України → Крим і Схід України були в небезпеці → Крим вдалося захистити, включивши його до складу Росії, а Схід повстав і хоче незалежності і гарантій безпеки → націоналісти, що незаконно прийшли до влади, почали війну зі своїм народом*" [13]. За цим опитуванням сутнісні відмінності в зараженості російською пропагандою пов'язані з регіоном проживання респондентів. Найбільш низький рівень зараженості російською пропагандою в Західному регіоні (індекс РРП = 12) та в Центральному регіоні (РРП = 19). Набагато вище значення індексу в Південному регіоні (РРП = 32). У Східному регіоні значення індексу в 4 рази вище, ніж у Західному (РРП = 48) [13]. З огляду на це, саме виважена інформаційна політика української влади у Південному і Східному регіонах має бути основою зміцнення обороноздатності української держави.

Схильність до навіюваності безпосередньо пов'язана з практикою розгортання вольового наміру. Зміст цієї психотехніки впливу на індивідуальну і суспільну свідомість ґрунтовно розкритий у працях О. Бахтіярова. Умовою її впровадження дослідник називає досягнення "стану пробудження волі", коли людина може керувати своєю і чужою свідомістю, присвоюючи нові назви раніше невизначеним і неусвідомленим переживанням. Більше того, чіткість імен або назв операцій, що дозволяють перетворювати одні імена на інші, дозволяють сформувати нові

психічні реальності і переносити їх у культуру, створюючи нові можливості для управління психічними процесами [14, с. 29]. Нові імена і правила їх взаємного перетворення дозволяють спрямувати індивідуальну і суспільну свідомість на досягнення передбачуваного результату.

Маніпулятивний механізм присвоєння імені "Іншого" як спосіб маніпуляції індивідуальною і суспільною волею активно використовується у сучасному інформаційному просторі. Красномовним втіленням такої маніпулятивної практики є метаморфоза найменування українців у сучасних російських засобах масової інформації. Буквально за декілька тижнів найменування українців як "братнього народу", яке вживалося щонайменше декілька десятиліть, було замінене на "фашистів" або "бандерівців". Натомість окупаційні російські війська у Криму і на Донбасі почали розглядатися "ввічливими людьми".

Механізм присвоєння імені "Іншого" у російському інформаційному просторі втілюється в широкій експлуатації "мови вітчизняної війни". Йдеться про використання у ЗМІ мовних штампів "масові розстріли", "українські фашисти", "київські карателі", "геноцид російськомовного населення" та ін. Така пропаганда, за твердженням Л. Гудкова, робила неможливою ідентифікацію російського обивателя з "нелюдьми" (фашисти – не люди), руйнувала саму можливість передрозуміння, а відтак сформувала апріорну ворожу установку, блокуючи подальшу комунікацію. Цей бар'єр – "свої / чужі" – у соціальному контексті більш важливий, ніж власне ідеологічні і партійні погляди і розбіжності, які поділяють не більше 35-40 % населення [15, с. 81]. Якщо протистояння на рівні ідеологічних і партійних розбіжностей охоплює лише частину населення, то вольовий стан мобілізаційної готовності через протистояння "свій / чужий" охоплює практично все населення держави.

Іншим важливим механізмом маніпуляції вольовою активністю О. Бахтіяров умовно називає маніпуляцією через "поле уваги". Поле уваги будь-якої людини володіє певним обсягом. Якщо увага заповнена декількома фігурами, то все інше розчиняється на їх тлі. Те, що потрапило в поле уваги, перетворюється у модель Всього. У таких умовах у психіці усі інші явища поступово відходять на задній план [14, с. 29]. Отже, для маніпуляції індивідуальною і суспільною волею активно використовується переведення одного з інформаційних приводів у центр "поля уваги". Це робиться з метою переорієнтації суспільної уваги з більш нагальних проблем, які слід "приховати" від соціуму.

Цей механізм маніпуляції індивідуальною і суспільною свідомістю був широко відпрацьований вже у Міністерстві народної освіти і пропаганди нацистської Німеччини на чолі з Й. Геббельсом. Так маніпуляція з "полем уваги" використовувалася нацистами під час "підстрахування брехливих повідомлень правдивими". Така інформація засвоювалася достатньо легко не тільки "підготовленою" внутрішньою аудиторією німецького суспільства, а й певними колами антигітлерівської коаліції. Про це свідчать непоодинокі голоси симпатиків нацистів у Франції, Великобританії, які закликати "зрозуміти інтереси Гітлера".

Одним з різновидів цього механізму маніпуляції індивідуальною і суспільною волею є продукування віртуальних, відірваних від реальності сюжетів. Воно відбувається, за твердженням С. Кара-Мурзи через актуалізацію в інформаційних ресурсах "образів кровопролиття і загибелі людей, особливо загибелі невинних" [12, с. 244]. Такі образи активно використовувалися в інформаційній війні проти України в російських засобах масової інформації в 2014-2015 рр. Маються на увазі сюжети про "розіп'ятого хлопчика", "кров православних немовлят", "двох рабів для карателів" та ін. Саме поєднання емоційної складової пропаганди з її перманентним повторенням дозволило швидко витворити в російських ЗМІ образ українців як "кровожерливого ворога".

Поширення спотвореної інформації в таких умовах може перетворитись у цілу індустрію маніпулювання індивідуальною чи суспільною свідомістю. В інформаційному середовищі актуалізуються певні соціальні почуття та відповідні картини соціальної дійсності. Все це подається не задля досягнення суспільного блага, а для того, щоб на підсвідомому рівні примусити людину зробити висновки у потрібному напрямку.

Загалом, маніпуляція індивідуальною і суспільною свідомістю відбувається на основі актуалізації одних соціальних почуттів і пригніченні інших. При цьому зв'язок між соціальними почуттями і вольовою основою соціальної активності розкривається на основі переведення суб'єктивного ставлення до певних суспільних процесів і явищ зі сфери світосприйняття до світорозуміння. В таких умовах основними засобами маніпуляції індивідуальною і суспільною свідомістю є механізми ствердження, повторення і зараження. Ірраціональний характер маніпуляції індивідуальною і суспільною свідомістю простежується в нівеляції свідомого суб'єкта соціальної активності, спрямуванні бажань, прагнень, почуттів та ідей на досягнення цілей суб'єкта навіювання, прагненні якнайшвидше втілити на практиці зазначені бажання, що пов'язане з короткотривалістю маніпулятивного впливу.

Для того, щоб вступ України у глобальний простір (насамперед, європейський) набув позитивного розвитку у напрямі універсальності Буття, у його зміст повинні бути імплементовані тільки правдиві національні історико-культурні конструкти. Багато в чому такі конструкти були актуалізовані революційними подіями 2004 і 2013-2014 рр. "Помаранчева революція" дала могутній поштовх формуванню модерної української нації. Значна частина українського суспільства консолідувалася навколо спільного і досить зрозумілого ядра національних цінностей, соціальних і політичних установок, цивілізаційних і геополітичних переваг. Нація виявилася в акті свідомого громадянського самовизначення. Вибух національної самосвідомості сформував запит на нову якість державної політики щодо формування історичної пам'яті українського народу. Прикро констатувати, але державні інституції, які належать до різних гілок влади, не завжди демонструють консолідовану позицію щодо конструювання історичної свідомості громадян. Нерідко стратегія української держави, спрямована на прискорення національного самоусвідомлення українців, значною мірою нівелюється у процесі перманентного політичного протистояння.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Дудар В., Дудар В. Феномен історичної пам'яті у формуванні національної свідомості // Національна ідея в духовній культурі України XIX-XX ст.: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. – Полтава, 1993. – С. 26 – 28.
2. Герасимчук А., Тимошенко З. Курс лекцій з філософії. – К.: Видавництво Європейського університету, 2005. – 422 с.
3. Полянський В. Историческая память в этническом самосознании народов // Социс. – 1999. – № 3. – С. 14 – 29.
4. Саух П. Князь Василь-Костянтин Острозький. / П. Саух. – Рівне: "Великі обереги", 2002. – 244 с.
5. Козеллек Р. Минуле майбутнє. Про семантику історичного часу / Козеллек Р. – К.: "Дух і літера", 2005. – 380 с.
6. Гальчинський А. С. Помаранчева революція і нова влада / А. Гальчинський; Інститут стратегічних оцінок. – К.: Либідь, 2005. – 368 с.

7. Афанасьев Ю. Трагедия победившего большинства. Размышления об отечественной истории и ее интерпретациях / Афанасьев Ю. – Электронный ресурс. Режим доступа: <http://www.yuri-afanasiev.ru/tragedy.html>
8. Дацюк С. Сосредоточение воли: Украина и Россия / Сергей Дацюк. – Электронный ресурс. Режим доступа: <http://hvylya.net/analytics/society/sosredotochie-voli-ukraina-i-rossiya.html>
9. Лебон Г. Психология толп / Гюстав Лебон // Психология толп. – М.: Институт психологии РАН, Изд-во "КСП+", 1998. – С. 15 – 256.
10. Камю А. Бунтующий человек. Философия. Политика. Искусство [Пер. с фр.] / Альбер Камю. – М.: Политиздат, 1990. – 415 с.
11. Ковтун Н. М. Воля як основа соціальної активності: теоретико-методологічний аналіз. Монографія / Ковтун Наталія. – Житомир: Вид-во Євенок О. О., 2014. – 292 с.
12. Кара-Мурза С. Г. Власть манипуляции / С. Г. Кара-Мурза. – Изд. 3-е. – М.: Академический проект, 2015. – 358 с. – (Социально-политические технологии).
13. Индекс результативності російської пропаганди. Київський міжнародний інститут соціології. – Електронний ресурс. Режим доступу: <http://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&page=2&t=3>
14. Бахтияров О. Г. Активное сознание / Бахтияров Олег Георгиевич. – М.: Постум, 2010. – 272 с.: ил. – (Серия "Психотехнология и психотехніка").
15. Гудков Л. Д., Дубин Б. В., Левада Ю. А. Проблема "элиты" в современной России: Размышления над результатами социологического исследования / Гудков Л. Д., Дубин Б. В., Левада Ю. А. – М.: Фонд "Либеральная миссия", 2007. – 372 с.

Ковтун Наталія Михайлівна, доктор філософських наук, доцент, доцент кафедри філософії Житомирського державного університету.

miller-melnik@ukr.net

0972998287

